

ПСИХОЛОГІЧНИЙ НАПРЯМ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ НАУЦІ ПРАВА ХХ СТОЛІТТЯ

О. МЕРЕЖКО
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри права
(Київський національний
лінгвістичний університет),
професор
(Краківська Академія
імені Анджея Моджевського, Польща)*

Слід визнати, що ще до появи фундаментальних робіт професора Л. Петражицького в європейській науці права періодично з'являлися праці, що обґрунтовували право як психологічне явища. Однак лише Л. Петражицькому вдалося сформулювати чітке й адекватне наукове визначення права, створити методологію психологічної школи права і збудувати відповідну систему права. Разом з тим ті праці в європейській науці права, які можна віднести до психологічної школи права, і які з'явилися після теорії Л. Петражицького, так чи інакше несуть на собі відбиток впливу цієї теорії, навіть якщо провадять із нею полеміку.

Так, у німецькій науці права, незалежно від вчення Л. Петражицького, у першій половині ХХ ст. з'явилася низка робіт, які можна віднести до психологічного напрямку в науці права, і які, по суті, підтверджують основні постулати і висновки вчення Л. Петражицького. Ці роботи можна вважати підтвердженням правильності психологічного вчення Л. Петражицького про право.

Так, наприклад, ще в 1912 р. у Берліні вийшла робота Франца Клейна «Психологічні джерела підпорядкування» [5], а у 1921 р. була опублікована праця Ервіна Ріцлера «Правове почуття. Правничо-психологічне дослідження» [6]. У 1924 р. з'явилася праця Карла Хаффа «Психологія права (Дослідження індивідуальної і масової психології права і правові дослідження)» [2]. У цій роботі К. Хафф пише, зокрема, про те, що Л. Петражицький називав «дитячим правом», тобто про те, що право існує не тільки у дорослих, а й також серед дітей. Спостерігаючи за дитячою правовою психікою, пише цей вчений, можна побачити, як поступово формується поняття справедливості в людині. На його думку, конституція держави, що визначає засади суспільного порядку, повинна створюватися у зв'язку з «масовою волею», а не поза нею. Створення міцного суспільного порядку вимагає урахування масової психології, інакше такий порядок може легко розвалитися, якщо масова воля не буде відчувати зв'язку з цією юридичною надбудовою. К. Хафф був упевнений у необхідності створення нової юриспруденції, яка б базувалася на наукових знаннях про правову психо-

© О. Мережко, 2013

логію. При цьому К. Хафф у своїй праці не давав відповіді на такі важливі питання, як: яка природа права, як з'являється правова психологія, що таке почуття справедливості, а також: як визначається «масова народна воля» і яке вона має значення.

Цікавим також є те, що невеличка робота німецького автора Макса Рюмеліна про правове почуття (1925) містить у собі посилання на праці Петражицького [8]. У цій праці М. Рюмелін говорить про певну інтуїцію справедливості, що є властивою як для дорослих, так і для дітей. У правовому житті людей, відзначає цей автор, відбувається боротьба різних людських інтересів, в яких визначаються різні цілі та завдання, що вимагають об'єктивної оцінки та об'єктивного критерію такої оцінки. Таким об'єктивним критерієм служать ті вищі цілі людського суспільства, які об'єктивуються у певному ідеалі. Як зазначає М. Рюмелін, у правосвідомості людей виражається несвідоме прагнення цього ідеалу, а людям властивий своєрідний «інстинкт порядку» (*ordnungstreib*), прагнення гармонії та вищих цілей людства. У процесі цього пристосування виробляються певні засади, що потім знаходять своє втілення в законах. Так, наприклад, визначається засада власності, рівності, відшкодування шкоди тощо.

Коли суддя вирішує питання про відповідність або невідповідність певної дії добрим звичаям, то він керується при цьому не тільки власним почуттям справедливості, а й також цими засадами, що являють собою накопичений у суспільстві запас моральних ідей, які адаптуються до морального ідеалу. Дії, які не відповідають правовому почуттю, викликають в людині почуття психологічного дискомфорту і, навпаки, дії, що відповідають цьому почуттю, викликають почуття морального задоволення. Усе це свідчить про те, що в глибинах психології людини знаходиться певний «інстинкт справедливості».

Знаменитий автор Швейцарського цивільного кодексу, професор Євген Хубер (Eugen Huber) у своїй праці «Право та його здійснення» на основі свого професійного досвіду висловив низку думок, які цілком співзвучні психологічній теорії Л. Петражицького [3]. Так, на думку Є. Хубера, право повинно рахуватися з психологією окремих людей, а закони треба формулювати так, щоб вони були спрямовані на регулювання поведінки реальних, а не ідеальних людей.

У франкомовній науці права особливої уваги заслуговує теорія права професора римського права брюссельського університету Анрі Ролена (*Henri Rolin*), яка є вельми близькою психологічній теорії Л. Петражицького. Свою соціально-психологічну концепцію права А. Ролан виклав у книзі «Пролегомени до науки права. Ескіз юридичної соціології» (1911) [7].

Стосовно юридичної науки свого часу Ролан висунув звинувачення у наявності схоластичного духу в ній. Для більшості юристів, вважав цей автор, об'єктом досліджень є не право як таке, а норми права, тобто не суть явища, а щось, що не має феноменального існування. Для того щоб подолати схоластичний підхід до права, необхідно, на його думку, побачити в юридичних поняттях те, чим вони в дійсності є, тобто побачити в них лише зручні форми, за якими приховується психологічна і соціальна реальність. Єдине, що існує і що реальне у праві, підкреслює А. Ролан, — це лише певні психологічні феномени. Іншими словами, соціологічні та психологічні явища — це факти психологічного поряд-

ку, що залежать від соціальних умов. Соціологія, був переконаний А. Ролен, повинна бути зведена до дослідження пристосувань (головним чином психологічних) людини до життя у суспільстві; тоді як право — це лише одне з таких механізмів пристосування, який має на меті боротися, шляхом примусу, проти результатів і проти причин деяких недосконалостей пристосування.

Норми права і суб'єктивні права, що є предметом вивчення науки права, вважає А. Ролен, не існують як явища; існує лише і підлягає науковому дослідженню той факт, що люди думають і діють, поважаючи і змушуючи поважати інших дані права і норми. Соціальна реальність, яка називається правом, зводиться до «психологічних фактів» чи до «станів свідомості». Психологічні ряди будуються, як правило, у людській психіці у такий спосіб: 1) образ чи уява про річ або дане положення; 2) почуття, мотиви або імпульси, які збуджуються цією уявою; 3) воля, що супроводжується дією.

Процес «образ-мотиви-воля» являє собою механізм, за допомогою якого людський організм реагує на збудження ззовні. У цьому ряду юридичний елемент проявляється лише у мотивах. Що стосується волі, незалежно від того, узгоджена вона з правом чи ні, і уяви, то в них, на думку А. Ролен, не міститься нічого специфічно юридичного. Серед мотивів, які мотивують людину до дії, дійсно юридичним елементом є лише боязнь юридичної санкції.

Існування і функціонування права пов'язані з тим, що у будь-якому людському суспільстві одна частина цього суспільства (звичайні громадяни) володіє одними відносно сталими психічними структурами (*structures mentales*), тоді як інша частина (в основному представники влади) володіє іншими психічними структурами. Саме в психіці громадян постійно асоціюються такі ряди: 1) уява про факти чи ситуації, які можуть викликати конфлікти між індивідами; 2) мотиви, що змушують їх діяти, включаючи боязнь юридичної санкції; 3) воля діяти відповідно до приписів права.

У психіці представників влади, з іншого боку, постійно асоціюються такі ряди: 1) уява про дії, протилежні приписам права; 2) бажання застосувати до порушника юридичні санкції; 3) воля застосувати ці санкції.

Як сказав би французький філософ Мішель Фуко, у свідомості представників влади домінує намагання «надзирати та карати».

Існування права, згідно з теорією А. Ролен, обумовлене співіснуванням двох різних психологічних асоціацій громадян (підданих) і правителів. Під правителем А. Ролен розуміє кожную особу, яка відноситься до права як до норми, підпорядкування до якої слід вимусити. Кожна особа, яка бере участь у застосуванні закону, є у цьому сенсі представником влади, хоча б її суспільне положення не було вищим за положення звичайного громадянина або навіть нижчим за нього. У цьому плані, послуговуючись мовою сучасної соціології, представник влади в теорії А. Ролен — це та особа, яка бере участь у здійсненні соціального контролю в суспільстві.

Свою тезу, що право — це лише стан нашої свідомості, А. Ролен ілюструє на прикладі таких інститутів права, як право власності, інститут шлюбу і договір. Згідно з А. Роленом, власність є чимсь абсолютно суб'єктивним, оскільки вона є певною манерою мислити, почувати і бажати. Право власності існує лише тоді, коли його поважає достатньо велика кількість людей. Право власності перед-

бачає певне «дресирування» більшості людей, які стикаються з майном, що є власністю когось, а також існування у них таких психологічних асоціацій: 1) уява про річ, що належить іншому; 2) більш чи менш вираженої боротьби імпульсів та мотивів, з яких одні намагаються викликати, а інші зупинити рух до привласнення цієї речі; 3) волі, яка зупиняє цей рух.

А. Ролен бачить відмінність права від таких суміжних явищ, як мораль і традиції, у тому, що юридичне переживання поєднане з мотивом санкції. Іншими словами, боязнь юридичної санкції, згідно з А. Роленом, — це і є юридичний мотив у психічному переживанні. Почуття законності, поваги до закону А. Ролен відносить до категорії моральних почуттів, які розвинулися, на його думку, вже після зародження права і знаходяться поза межами права. Як вважає цей автор, чим сильніші і більш поширені моральні почуття у суспільстві, тим менше соціальна потреба у праві. При цьому він, так само як і Л. Петражицький, передбачає такий момент у розвитку людства, коли моральні почуття наберуть такої сили, що право стане зайвим.

Згідно з теорією А. Ролена, поки у переживаннях громадян ще немає серед мотивів боязні санкції, а у переживаннях правителів — намагання застосувати цю санкцію, то права як автономного соціального явища ще не існує. Воно ще зливається з традиціями, мораллю та релігією. Тому при вивченні життя первісних народів не можна називати правом те, що є лише традиціями. Різниця між правом та іншими соціальними регуляторами стає достатньо чіткою лише тоді, коли існує постійна влада, що діє більш-менш постійно. Інакше кажучи, в теорії А. Ролена різниця між правом та мораллю передбачає існування більш-менш організованої державної влади. Право народжується у той момент, коли треті особи беруть на себе захист безпосередньо зацікавленої особи. Щодо держави як такої, то вона являє собою втілення правителів, чиновників і агентів влади взагалі.

Із теорії А. Ролена випливає, що частину публічного права не можна вважати правом як таким, оскільки низка його норм не підкріплена санкціями. Так, наприклад, політичні засади, що містяться в конституційному праві багатьох країн, які вказують законодавцеві, які закони він повинен, а які не повинен приймати, оскільки за ними не стоїть санкція, не є нормами права, а являють собою саме політичні принципи. Те саме стосується, згідно з теорією А. Ролена, і міжнародного права, яке у світлі цієї теорії являє собою не право *per se*, а лише право *in statu nascendi*, тобто лише право, що народжується. У своїй книзі А. Ролен полемізує з такими авторами, як Е. Бірлінг та М. Коркунов, які заперечували санкції як необхідний атрибут права. Щодо цього теорія А. Ролена відходить від учення Петражицького про право, який, як відомо, включав у своє поняття права міжнародне право.

У нормі права А. Ролен виділяє дві сторони: норму поведінки та норму санкції. Помилкою юристів-теоретиків А. Ролен вважає те, що вони не бачать подвійного характеру природи норм права, яка пов'язана з відповідними асоціаціями представників влади та громадян. Згідно з А. Роленом, психічні асоціації громадян створюють основу норм права, а переживання правителів дають фундамент нормам санкції. На його думку, не можна будувати єдине поняття норми права, що стосується лише громадян і яке містить у собі санкцію. Насправді, вважає А. Ролен, норма права, у тому вигляді, як вона психічно являє себе гро-

мадянам, містить уяву про санкцію (але не саму санкцію!) лише як один з мотивів, що може бути пов'язаний з іншими мотивами поведінки людини. Це означає, що коли норм права дотримуються, то питання про застосування санкції, як правило, не виникає. Санкція знаходиться поза нормою права, і лише тоді, коли норму порушено, тобто коли психічне переживання громадянина змінилося порівняно з тим станом, який був до порушення норми, виступає санкція як наслідок норми санкції.

А. Ролен виділяє і описує чотири види санкцій: заборонні, відновлювальні, виправні та репресивні. Він також досліджує питання про виникнення права у світлі своєї психологічної теорії. Згідно з цією теорією, перш ніж виникло право, завдяки поєднанню своїх двох істотних елементів (специфічних переживань громадян і переживань правителів), у індивідів, які входять у певну соціальну групу, повинна сформуватися звичка діяти певним чином. Лише поступово у психіці осіб, які входять у цю соціальну групу, зі звичної ідеї, що «володіння іншого не порушується», виникає нормативна ідея, що «воно не повинно порушуватися». Повторювана дія, згідно з А. Роленом, намагається стати звичкою, звички людей мають тенденцію ставати узвичаєннями, узвичаєння — нормою, норма — інститутом.

В ученні А. Ролена право тісно торкається сфери соціальної педагогіки, що сильно нагадує вчення Л. Петражицького про виховну функцію права. Право, переконаний А. Ролен, не може існувати без послідовного виховання поколінь, оскільки для підтримання функціонування права необхідно, щоб маси були «вишколені» до підпорядкування і до дій, що відповідають нормам права. Необхідно, щоб кожне покоління громадян передавало наступному поколінню це «дресирування», успадковане ним від попереднього покоління. Це стосується і виховання владної еліти. Закон, як вважає вчений, дає початок праву лише тоді, коли він створює у психіці властителів відповідні психічні асоціації і одночасно підкріплює в психіці підвладних відповідні психологічні ряди. При цьому А. Ролен вказує на помилковість поширеної серед юристів уяви про те, що для зміни права достатньо лише волі законодавця і прийняття відповідного закону. Насправді, вважає А. Ролен, закон є лише засобом створення у суспільстві нового звичаю, а у своїй основі всіляке право є звичайним. Моральна чи побутова норма стає нормою права лише тому, що вона звичайно виконується. Традиції і певний образ життя встановлюються в даній соціальній групі завдяки силі звички і такій властивості мозку, як його «автоматизм».

Із психологічної теорії права А. Ролена випливає, що, з одного боку, для існування права необхідно, щоб його норми дотримувалися громадянами (оскільки закон, якому не підпорядковуються, неминуче втрачає властивості права), однак, з другого боку, для існування права необхідно, щоб його норми час від часу порушувалися (оскільки якби норми виконувалися автоматично, тоді припинили би своє існування юридичні переживання громадян та правителів).

Доволі цікавими є також міркування А. Ролена стосовно історії права та його викладання. Історія права, на його думку, повинна вивчатися як частина соціальної психології. При цьому кожний історик права, щоб зрозуміти соціально-психологічну суть права в історичній перспективі, повинен намагатися від-

повідати на такі запитання: які у даній соціальній групі психічні асоціації у громадян, до яких як мотив входить юридичний фактор боязні? У кого в цій соціальній групі існують ці переживання? Яким є механізм їхньої появи? Якими є особи, втручання яких у соціальні відносини як правителі викликає боязнь? Виконують вони свою роль постійно чи випадково? Якими є і яким чином формуються психічні переживання представників влади?

Лише відповівши на ці і подібні запитання, можна розкрити логіку історії права, її соціально-психологічний зміст.

Одним словом, вчення А. Ролена, що розглядає право як проєкцію психічного світу людини, є вельми близьким теорії Л. Петражицького і, можливо, виникло і сформувалося під безпосереднім впливом цієї теорії. А. Разом з тим, головна відмінність вчення А. Ролена, у порівнянні з теорією Л. Петражицького, полягає в тому, що він більшою мірою схильний до соціально-психологічного розуміння права, оскільки двосторонній характер норм права виявляється у нього не у психіці окремого індивіда, як у теорії Л. Петражицького, а у соціальному збігу двох корелятивних переживань властителів і підвладних.

Незважаючи на те, що основні праці Л. Петражицького так і не були перекладені основними європейськими мовами і не набули широкої відомості в американській та європейській науці права, тим не менш, ми можемо констатувати значний вплив психологічної теорії права на світову юридичну науку в другій половині ХХ ст. Навіть творець теорії нормативізму, яка вважається антиподом психологічної теорії права, Ганс Кельзен був змушений, хоч і опосередковано, визнати, що право як соціальна техніка впливає на психіку людей, від чого в кінцевому рахунку залежить ефективність права. «...Ефективними є не норми або правопорядок у їхній діючій, обов'язковій екзистенції, — писав Г. Кельзен, — але той факт, що люди уявляють собі норми чи правовий порядок, і саме ця уява створює ефективність завдяки тому, що змушує поводитися так, як це відповідає даній уяві» [4, с. 7].

Говорячи про «ефективність», Г. Кельзен, по суті, має на увазі реально існуюче право, тобто право як таке, а не право у вигляді тексту на папері. Що є особливо важливим, під словом «уява» криється те, що Л. Петражицький у своїй теорії називає «інтуїтивним правом», тобто правом у вигляді специфічного психічного переживання. Треба віддати належне Г. Кельзену: хоча і не дуже охоче, але він у цьому пасажі фактично визнав правоту психологічної теорії права Л. Петражицького.

Цікаво зазначити, що соціологія права німецького соціолога Нікласа Лумана має виразне психологічне забарвлення і в деякому сенсі нагадує вчення Л. Петражицького. Так, елементарний рівень виникнення права Н. Луман вбачає в емоційно-психологічних переживаннях учасників соціального спілкування, а джерело права, на його думку, корениться у почутті «очікування» певної поведінки [1, с. 85]. Йдеться про те, що у різних життєвих ситуаціях їхні учасники очікують один від одного певних стереотипів поведінки і щодо цього «очікування» одного учасника є основою поведінки іншого учасника, і навпаки [1, с. 86]. Такі «очікування» Н. Луман поділяє на пізнавальні та нормативні. Тією мірою, як суспільство стає дедалі складнішим, вважає Н. Луман, зростає надвиробництво нормативних очікувань. Право, на його думку, є

результатом певної еволюції, своєрідним висновком поступової, незалежної від суспільства «диференціації специфічних правових очікувань» різних соціальних груп і індивідів [1, с. 86].

По суті, під «специфічними правовими очікуваннями» в соціологічній концепції Н. Лумана можуть приховуватися «юридичні емоції» в психологічній теорії права Л. Петражицького.

Як бачимо, основні теорії права ХХ ст. так чи інакше були змушені вести діалог з психологічною школою і намагалися по-своєму дати відповіді на питання, поставлені цією школою.

Разом з тим, на нашу думку, психологічну теорію права в оновленому вигляді ще очікує свій ренесанс в європейській науці права, оскільки творчий потенціал цієї теорії ще далеко не вичерпано і вона чекає на своїх продовжувачів у ХХІ ст.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Кененов А. А.* Луман Н. Социология права / А. А. Кененов // Правовая мысль XX века : сб. обзоров и рефератов / РАН ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. правоведения ; отв. ред. — Ю. С. Пивоваров. — М., 2002. — С. 84–88.
2. *Haff K.* Rechtspsychologie (Forschungen zur Individual und Massenpsychologie des Rechts und zur modernen Rechtsfindung) / K. Haff // Archiv für die civilistische Praxis. — V. 125, № 1/2. — Berlin, 1926. — S. 215–219.
3. *Huber E.* Recht und Rechtsverwirklichung: Probleme der Gesetzgebung und der Rechtsphilosophie / E. Huber. — Basel : Helbing & Lichtenhahn, 1925. — 463 S.
4. *Kelsen H.* What is Justice? Justice, Law and Politics in the Mirror of Science / H. Kelsen. — Berkley : Los Angeles: Univ. California Press, 1960. — 397 p.
5. *Klein F.* Die psychische Quellen des Rechtsgehorsams und der Rechtsgeltung / F. Klein. — Berlin, 1912.
6. *Riezler E.* Das Rechtsgefühl. Rechtspsychologische Betrachtungen (J. Schweizers Verlag) / E. Riezler. — München, 1921. — 192 S.
7. *Rolin H.* Prolegomenes a la science du droit. Esquisse d'une sociologie juridique / H. Rolin. — Paris-Bruxelles, 1911. — 167 p.
8. *Rumelin M.* Rechtsgefühl und Rechtsbewusstsein / M. Rumelin. — Tübingen, 1925. — 80 S.

Мережко О. О. Психологічний напрям в європейській науці права ХХ століття

Анотація. Стаття присвячена дослідженню розвитку психологічної школи права у двадцятому столітті. Автор розглядає праці тих європейських авторів, яких можна віднести до психологічної школи права. Одночасно автор показує вплив психологічної теорії права Л. Петражицького на розвиток психологічної школи права в Європі. У статті, зокрема, аналізуються праці таких європейських вчених, як К. Хафф, Е. Хубер, Ф. Клейн, Е. Ріцлер, А. Ролен, М. Рюмелін і Н. Луман. На думку автора, психологічна школа ще не вичерпала свій потенціал в науці права і її може очікувати новий підйом у двадцять першому столітті.

Ключові слова: психологічна теорія права, Л. Петражицький, історія політичних і правових вчень, наука права, соціологія права.

Мережко А. А. Психологическое направление в европейской науке права XX века

Анотація. Стаття посвящена исследованию развития психологической школы права в двадцатом веке. Автор рассматривает работы тех европейских

авторов, которых можно отнести к психологической школе права. Вместе с тем автор показывает влияние психологической теории права Л. Петражицкого на развитие психологической школы права в Европе. В статье, в частности, анализируются работы таких европейских ученых, как К. Гафф, Е. Губер, Ф. Клейн, Э. Рицлер, А. Ролен, М. Рюмелин и Н. Луман. По мнению автора, психологическая школа не исчерпала свой творческий потенциал в науке права и ее может ожидать новый подъем в двадцать первом веке.

Ключевые слова: психологическая теория права, Л. Петражицкий, история политических и правовых учений, наука права, социология права.

Merezhko O. Psychological Current in the European Legal Science in the 20th Century

Summary. The article is devoted to the research of the development of the psychological school of law in the XX century. The author considers works of those European authors who belong to the psychological school of law. At the same time, the author demonstrates the influence of the psychological theory of law by L. Petrazycki on the development of the psychological school of law in Europe. In the article, inter alia, the works of such European scholars as Haff, Huber, Klein, Riezler, Rolin, Rumelin and Lhumann are analyzed. In the author's view, the psychological school has not yet exhausted its creative potential in the legal science and the new upsurge might await it in the XXI century.

Key words: psychological theory of law, L. Petrazycki, history of political and legal teachings, legal science, sociology of law.